

फकिरा : क्रांतिकारी नायकाची शौर्यगाथा**प्रा. डॉ. मानसी जगदाळे**मराठी विभाग प्रमुख,
आदर्श कॉलेज, विटा.**प्रस्तावना:**

अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य म्हणजे मानवमुक्तीचा अविष्कार होय. दलित साहित्याचे शिल्पकार म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांना ओळखले जाते. अण्णाभाऊंनी 'लालबावटा' या कलापथकाची निर्मिती केली आणि या कलापथकाच्या माध्यमातून शाहिरी, नाटककार म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रभर फिरले. त्यांना वाटत होते, माणसाला माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे, म्हणून त्यांनी माणसांच्या व्यथा आणि वेदना आपल्या साहित्यातून मांडल्या. आज जागतिक कीर्तीचा कादंबरीकार म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. वैचारिक व सामाजिक बांधिलकी हे अण्णाभाऊंच्या विचारांचे मुख्य तत्व होते.

अण्णाभाऊ साठे हे एका विशिष्ट जातीचे किंवा समाजाचे नसून ते जगातील कष्टकऱ्यांचे, पीडितांचे, दुःखीतांचे प्रतिनिधित्व होते. अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य आज चौदा भाषेत प्रकाशित झाले आहे. देशविदेशात त्यांच्या साहित्याचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. त्यांच्या साहित्याला वास्तवतेची धार असल्यामुळे ते सर्वांना प्रेरणा देणारे आहे. त्यांच्या साहित्यामुळे समाजात प्रचंड प्रमाणात परिवर्तन झाले आहे तत्कालीन बहुजनसमाज अंधारात खितपत पडला होता, त्याला जागृत करण्याचे काम अण्णाभाऊंनी केले होते. त्यांच्यामते ज्याप्रमाणे पोटाची भूक भागविण्यासाठी अन्नाची गरज लागते, त्याप्रमाणे बुद्धीची भूक भागविण्यासाठी साहित्याची गरज

असते, म्हणूनच त्यांनी जे साहित्य लिहिले त्यामध्ये आपल्या अवतीभवती वावरणारा समाज व त्यांचे जीवन उभे करण्याचे काम केले आहे. शेतकरी, मजूर, भिकारी, वेश्या, दरोडेखोर अशा सर्वांचे चित्रण आपल्या साहित्यातून केले आहे. त्यांच्या एकूण सर्व साहित्य कृती मध्ये 'फकीरा' ही कादंबरी सर्वश्रेष्ठ ठरली आहे. त्याचबरोबर 'वारणेचा वाघ', 'माकडीचा माळ', 'चित्रा', 'वैजयंता' इत्यादी महत्वाच्या कादंबऱ्या आहेत.

अण्णाभाऊ साठे यांनी जे पाहिलं, अनुभवलं, ऐकलं तेच लिहिले आहे. त्यातूनच 'फकिरा' ही कादंबरी निर्माण झाली आहे. त्यांचा प्रकृतीधर्म गंभीर लेखकाचा आहे. त्यांनी आयुष्यात अनेक दुःखे भोगली आहेत. यांना जीवनातल्या क्रूर सत्याचं दर्शन घडले असल्यामुळे त्यांनी जे लेखन लिहिले आहे ते पोटतिडकीने लिहिले आहे, त्यामुळे त्यांचे लेखन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांच्या साहित्यात येणारी माणसे ही समाजाच्या खालच्या थरातील आहेत. स्वतः अण्णाभाऊंनी हे प्रसंग आणि त्या जीवनाचा अनुभव घेतला आहे. त्यांनी अनेक दुःखे पचवली आहेत. त्यांचा जन्मच दलित जातीत झाल्यामुळे दलितांच्या आयुष्यातली दुःखे अण्णाभाऊंच्या कलावंत मनाने टिपली होती. दलितांची सुख—दुःखे, आशा—आकांक्षा, राग—लोभ आत्मसात करून या साऱ्या अनुभवातून अनेक कथा—कादंबऱ्या निर्माण केल्या आहेत.

आशयसूत्र :

मराठी कादंबरीच्या वाटचालीतील एक महत्वाचा टप्पा म्हणजे अण्णाभाऊ साठे यांची

‘फकिरा’ ही कादंबरी होय. ‘फकिरा’ कादंबरी ही वारणेच्या खोऱ्यात आणि तिच्या आसपासच्या भागात घडते. या कादंबरीतील प्रमुख पात्रे मांग आणि महार समाजातील आहेत. ‘फकिरा’ कादंबरी ही एक प्रकारची ऐतिहासिक कादंबरी आहे. महाराष्ट्रातील एका खेड्यातल्या मांग—जमातीचे आणि तिच्यातल्या शूरवीर बाप लेकाचे चित्रण करणारी ही कादंबरी आहे. तसेच या कादंबरीत तळागाळातील उपेक्षित, वंचित माणसांचे सुख—दुःख चित्रित केले आहे. याविषयी भालचंद्र फडके म्हणतात “अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथा—कादंबऱ्या तून जगण्यासाठी लढणाऱ्यांच्या शौर्यगाथा वाचायला मिळतात. ही माणसं अन्यायाविरुद्ध लढतात, सतत झुंजतात आणि प्रसंगी प्राणार्पणही करतात, त्यांची मानवी मूल्यांवरील श्रद्धा ढळत नाही. इंग्रजी सत्तेला आव्हान देणारा ‘फकिरा’ आणि त्यांची शौर्यगाथा सांगताना अण्णाभाऊ सारखा लोकशाहीर हा उपेक्षित माणसाची तेजस्वी प्रतिमा सादर करतात. ‘कलादृष्ट्या श्रेष्ठ’ ठरलेल्या या कादंबरीला महाराष्ट्र शासनाने पुरस्कार देऊन तर गौरवलेच पण ‘फकिराची’ भारतीय भाषांबरोबर रशियन, झेक, पोलिश, जर्मन या भाषांतही अनुवाद झाले आहेत.”^{१९}

‘फकिरा’ हा या कादंबरीचा नायक आहे, जोगणीमुळे दोन गावात जो संघर्ष उत्पन्न झाला आहे त्याचे वर्णन ह्या कादंबरीत आले आहे. राणोजीने आणलेल्या जोगणी परत नेण्याचा प्रयत्न केला जातो, तेव्हा फकिरा त्याच जोगणी आपल्या गावातून जाऊ देत नाही. त्याचे शौर्य, धाडस हे कोणत्याही अन्यायाविषयी त्याला वाटणाऱ्या चीड आणि बंडखोरीतून निर्माण झाले आहे, फकिरा आणि त्याचे साथीदार इंग्रज सरकारविरुद्ध बंड पुकारतात, दऱ्या—खोऱ्यात लपून त्यांच्याविरुद्ध झगडतात. या संघर्षातूनच मांगा—महारांच्या वरती हजेरी लादली जाते. ही अपमानकारक वागणूक फकिराला सहन होत नाही, त्यातूनच पुढच्या संघर्षाची ठिणगी पडते.

‘फकिरा’ आणि त्याचे साथीदार आपल्या उपाशी बांधवांच्यासाठी धान्य लुटून आणतात, कारण विष्णुपंत कुलकर्णी फकिराला म्हणतात, “तुम्ही जगलंच पाहिजे, कुत्र्यासारखं मरू नका ! हे ही दिवस जातील— जा, उकिरड्याचा पांग फिटतो आणि तुम्ही तर माणसं आहात, माणसं ! तुम्ही जगलच पाहिजे!” हे पंतांचे शब्द फकिराच्या डोक्यात घाव घालत होते. म्हणूनच फकिराने आपल्या उपाशी बांधवांच्यासाठी धान्य लुटून आणले होते. कारण तुम्ही जगलंच पाहिजे ! हे पंतांचे शब्द त्याच्या डोकेवर घन घालीत त्याच्याबरोबर धावत होते.

वि. स. खांडेकरांना या कादंबरीचा शेवट मोठा परिणामकारक वाटतो. ते म्हणतात “फकिरा आणि त्याचे साथीदार सरकारी शिपायांना दाद देत नाहीत, पण शेवटी त्यांच्या कुटुंबातील माणसं पकडली जातात, ओलीस धरली जातात. सत्याप्पासारख्या दोस्ता कडून कुमक मिळण्याचा संभव नाहीसा होतो. यशाची बिलकुल अपेक्षा नाही, असं दिसताच फकिरा साहेबासमोर हजर होतो आणि आपल्या माणसांची मुक्तता करवितो, त्यांचं हजर होण्याच वर्णन अण्णाभाऊंनी मोठ्या ऐटबाज रीतीने आहे.”^{२०}

व्यक्तिरेखा:

‘फकिरा’ या कादंबरीत फकिरा, राणोजी, शंकरराव पाटील, विष्णुपंत कुलकर्णी, बापू खोत, दौलती, राधा, राहीबाई, फकिराची बायको सरू, बाबर खान, रावसाहेब पाटील इत्यादी अनेक व्यक्तिरेखा आलेल्या आहेत. मांग कुटुंबातला कर्ता पुरुष राणोजी हा निधड्या छातीचा शूर तरुण हा शेजारच्या गावातून जोगणी घेऊन येतो आणि आपल्या गावाला मोठेपणा देतो. त्यासाठी त्याला स्वतःचा जीव गमवावा लागतो. राणोजी सारखाच पराक्रमी म्हणून त्याचा मुलगा ‘फकिरा’ ओळखला जातो. कादंबरीमध्ये येणारे फकिराचे व्यक्तिदर्शन वाचकांच्या मनाची पकड घेते. त्याचा उमदा शूर आणि प्रेमळ स्वभाव वैशिष्ट्यपूर्ण वाटतो.

विष्णुपंत कुलकर्णी हे व्यक्तिमत्त्वही दिलदार, सर्वावर प्रेम करणारे असे आहे. शंकरराव पाटील हे ही उदार होते, दिलदार होते, 'जन्मभर कष्ट करून शेवटी मरायचं', हे त्यांना पसंत नव्हते. माणसाने कसे आनंदात असावे, खेळावे, बोलावे आणि राबावे असे त्यांचे मत होते. बापू खोत आणि रावसाहेब पाटील हे समाजातील दुष्ट प्रवृत्तीचे प्रतिनिधी आहेत. तसेच फकिराची आई राधा ही आपल्याला कादंबरीत भेटते. वि. स. खांडेकर प्रस्तावनेत म्हणतात "तशी राधा कादंबरीत फार थोडा वेळ आपल्याला भेटते. शूर नवऱ्याची बायको होणं आणि शूर मुलाची आई होणं, याचं सुख काय आहे आणि दुःख काय आहे हे तिला पुरेपूर अनुभवावं लागतं. तिच्या पत्नी हृदयाच्या आणि मातृहृदयाच्या अंतरीच्या वेदना लेखकानं जाता जाता नुसत्या सुचित केल्या असल्या, तरी त्या वाचकाच्या हृदयाला जाऊन भिडतात. पंतांचा स्वभावही मोठा ठसठसीत रेखाटला आहे. दिलदार, करारी साऱ्यागावावर प्रेम करणारा असा हा जिवंत काळजाचा मनुष्य कादंबरीतल्या कालप्रवाहाबरोबर जसजसा वृद्ध होत जातो, तसतसा त्याच्याविषयी वाचकाच्या मनातला आदर वाढत जातो." अशा पद्धतीने या कादंबरीतील सर्वच व्यक्तिरेखा वाचकांच्या मनाची पकड घेताना दिसतात.

भाषाशैली:

या कादंबरीतील भाषा मोठ्ठय प्रमाणात ग्रामीण असली तरी लेखकाने निवेदनासाठी प्रमाणभाषेचा आणि संवादासाठी बोलीभाषेचा वापर केला आहे. त्यामुळे कादंबरी अधिक दर्जेदार झालेली आहे. संवाद बोलीभाषेत असल्यामुळे ग्रामीण भागातील अनेक म्हणी, वाक्प्रचार, उपमा, अलंकार यांचा वापर केला आहे. उदाहरणार्थ "बापू खोताचा फकिराने हात तोडलेला होता, त्यावेळी दूरदूरचे मांग येऊन त्याला पाहून जाऊ लागले. तसेच फकिराचे मैतरही झाले. विंचू ठार मारण्याऐवजी त्याची

नांगी तोडून जिवंत ठेवणारा फकिरा लोकांना आगळा वाटू लागला." (पृष्ठ-६०) "काजळाच्या वडीसारखी सुपीक जमीन नि वारणेचं पाणी यांमुळे त्या खोर्यात कुमजं हे कुबेराची अमरावती मानलं जात होतं. धरणी, पाणी नि कष्ट यांचा निसर्गानं सुंदर संगम घडवला होता. " (पृष्ठ -६७) यासारखी अनेक उदाहरणे सांगता येतील. उदाहरणार्थ "काजळी झाडताच ज्योत प्रखर व्हावी, तद्वत फकिराचं मन उजळलं. गगनाला गवसणी घालण्याची प्रबलता त्याच्या छातीत निर्माण झाली. त्याच्या तरुण पायांत विजेप्रमाणं हिंमत संचारली. तो चिखल तुडवावा तसा अंधाराला तुडवीत बेभान होऊन मांगवाडकडे विद्युतगतीनं निघाला. " (पृष्ठ-८७) "साप आपल्या उशाखाली आहे." (पृष्ठ ५३) "फुलातील मध मधमाशांनी पळवावा तद्वत माणसाने फकिराची कीर्ती गावोगाव पोचवली. " (पृष्ठ-५३) "माझी मानसं नुसती चिर्यासारखी हायती. जिथं बसवलं तिथं बसनारी." (पृष्ठ -६२) "बाई तू साधी न्हाईस-तू एका वाघाची आई आहेस !" (पृष्ठ-८०) "मेल्यालं मेंढरू आगीला भीत नसतं, रावसाहेब !" (पृष्ठ-७९) यासारखी वाक्ये या कादंबरीत दिसून येतात. डॉ. मधुकर मौकाशी म्हणतात "साठ-सत्तर वर्षांपूर्वीचे वारणेच्या खोऱ्यातील खेडे, निसर्ग तेथील वातावरण, परिस्थिती, रीतिरिवाज, दलित-सवर्ण संबंध, देशीय व परकीय अंमलदार यांचे वर्तन, कामकाज पद्धती, गावातील हेवे-दावे, आचार-विचार, दलित-ग्रामीण लोकांचे जीवनदर्शन, बोलीभाषा या सर्वांची अण्णाभाऊंनी नोंद घेऊन ही कादंबरी 'फकिरा' सजविली आहे."

अशाप्रकारे या कादंबरीचा नायक 'फकिरा' शूरवीर, धाडशी, अन्यायाविरुद्ध लढणारा, बंडखोर वृत्तीचा दिसून येतो. त्याच्याविषयी वाचकाच्या मनात प्रेम व

सहानुभूती वाटते, हेच या कादंबरीचे यश म्हणता येईल.

निष्कर्ष :

- १) अण्णाभाऊ साठे यांनी माणसांच्या व्यथा आणि वेदना आपल्या साहित्यातून मांडल्या आहेत.
- २) अण्णाभाऊ साठे यांनी जे पाहिलं, अनुभवलं, ऐकलं तेच 'फकिरा' या कादंबरीत चित्रित केले आहे.
- ३) जीवनातल्या क्रूर सत्याचं दर्शन त्यांनी 'फकिरा' कादंबरीतून घडविले आहे.
- ४) 'फकिरा' या कादंबरीमध्ये त्यांनी तळागाळातील उपेक्षित, वंचित माणसांचे सुख-दुःख चित्रित केले आहे.
- ५) 'फकिरा' या कादंबरीत जगण्यासाठी लढणाऱ्या फकिराची शौर्यगाथा वाचायला मिळते.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) 'फकिरा' अण्णाभाऊ साठे— मलपृष्ठ
- २) 'फकिरा' अण्णाभाऊ साठे प्रस्तावना पृष्ठ—५
- ३) तत्रैव.
- ४) डॉ. मधुकर मोकाशी — ग्रामीण दलित साहित्य चळवळ आणि समीक्षा पृष्ठ— २७३

